

De Navorscher

Al gaande wint hij krachten

‘Hoeveel aantekeningen, op losse velletjes overgebracht, verdwijnen door schoonmaaksterhand of schuiven zich met koppigen zelfmoord tusschen geschriften, welker geringe waarde straks in den vodenbak eene plaats vindt!’

Overwegingen als deze voerden in 1851 tot de oprichting van het tijdschrift De Navorscher, dat meer dan honderd jaar fungeerde als intermediair tussen degenen die zochten naar informatie en hen die daarover beschikten. Onze gelijknamige rubriek wil die verspreide waarnemingen bundelen en ruimte geven aan losse vragen.

Hopelijk worden de lezers hierdoor aangespoord om nieuwe vondsten in en rond de Groninger kerken in het oog te houden en die te onzer kennis te brengen.

Grafzerk te Garsthuizen van ...ke Lambarts, 1639. (foto: M.C. van Hoorn, Groningen)

Grafzerk te Garsthuizen van Idje Luirts, 1745. (foto: M.C. van Hoorn, Groningen)

Garsthuizen

GRAFZERKEN

Bij zoekwerk op het kerkhof rondom de kerk van Garsthuizen werden twee oude grafstenen aangetroffen, althans gedeelten daarvan, die nog niet elders werden vermeld. Men kan derhalve spreken van nieuwe oude grafstenen. De ene grafsteen, een kleine hoofdsteen uit 1639, leverde alleen een raadsel op. De tekst op deze steen bleek hoogst incompleet en doordat de steen grotendeels was afgeschilferd viel de tekst ook niet meer compleet te maken. De tekst op deze steen luidt:

[...]KE LAMBARTS

[AN]NO 1639

Het is nog onduidelijk op wiens of wier graf de steen heeft gelegen.

De andere grafsteen, een hoofdsteen uit 1745, bleek weliswaar incompleet, maar deze steen leverde enige nieuwe informatie op.

De tekst op deze grafsteen luidt:

ANNO 1745 DEN 25STEN DECEMBRIS,
IS DE EER EN DEUGDZAME IDJE LUIRTS
SAAXUMA, DE HUISVROU VAN LUE DERKS
HUIZINGA, WOONAGTIG TOT STERTEN-
HUISEN IN 'T KARSHOF, IN DEN HEERE [GE-]
RUST, IN 'T 33STE JAAR HAARS OU[DERDOMS].

In het familieboek Huizinga vindt men Leue Derks, landbouwer op Karshof te Garsthuizen, en Idje Luirts, gehuwd in 1738. Van Idje Luirts wordt wel het sterfjaar 1745 genoemd, maar niet de sterfdatum 25 december. Als geboortjaar staat 1713

vermeld¹, wat gezien de sterfdatum en de leeftijd wel zal kloppen. Beiden waren van doopsgezinde afkomst. De boerderij Karshof viel oorspronkelijk onder Startenhuizen, maar na de opheffing van dat kerspel kwam het onder de klokslag van Garsthuizen.

(M.C. van Hoorn, Groningen)

Oostwold (Oldambt)

KLOKKEN

Bij het doorlezen van oude Groninger kranten komt men wel eens opmerkelijke zaken tegen. Zo stuitte Willem G. Doornbos op een vermelding van een buitengewoon oude torenklok, gedateerd op 1200, in een krantenbericht in de *Provinciale Groninger Courant* van 9 februari 1858:

Men verzoekt ons het volgende te plaatsen: Onlangs is de firma A.H. van Bergen en Co., klokgieters en brandspuitfabrikanten te Midwolda, door aankoop eene zeer merkwaardige metalen torenklok.

Die klok is volgens een buitengewoon model gegoten en heeft een aanzienlijke zwaarte. Zij draagt geenerlei omschrift of versiering, gelijk wij die voor het eerst op klokken hebben aangebracht gezien van de elfde eeuw; echter onleesbaar. Een van de twaalfde eeuw bevindt zich te Oostwold, waarop een beeldenschrift is aangebracht, uitmakende: Gegoten in de jare twaalf honderd.

De thans bedoelde klok is nog even goed als bij hare wording, en heeft onder op het uiteinde van den rand eene dikte van acht duim, (terwijl de tegenwoordige klokken scherp of spits zijn.) Zij heeft, naar evenredigheid van den diameter, die onder 7 plam² 2 dm., teekent, de buitengewone lengte van 9 palm, 7 duim, bij eene zwaarte van 800 halve nederl. ponden.

Volgens het model kan men opmaken, dat de klok gegoten moet zijn ongeveer in de vijfde eeuw, kort nadat in de vierde het gieten van klokken was uitgevonden door den bisschop Paulinus, te Nola, in Italië. Bijzonder is dus aan deze klok, behalve haar buitengewoon model en zwaarte, dat zij vrij zeker de oudste klok in verscheiden landen is. Of ook hare kwaliteit zich boven andere klokken onderscheidt zal later moeten blijken.

Het krantenbericht spreekt dus van een klok uit de vijfde eeuw met een diameter van 72 cm, 97 cm hoog en 400 kg zwaar. De herkomst van de klok wordt helaas niet genoemd, noch is bekend wat er vervolgens mee gebeurd is. Verder wordt melding gemaakt van een twaalfde-eeuwse klok in de kerk van Oostwold met het jaartal 1200. Dat is bijzonder

- 1 J. Huizinga, *Stamboom of geslachtsregister der nakomelingen van Derk Pieters en Katrina Thomas* (Groningen 1883), Vl.1.4 en Vl.1.12. Over de genealogische achtergrond van Idje Luirts zal nader worden gepubliceerd in het jaarboek *Gruoninga*.
- 2 Lees: palm.

genoeg om een nader onderzoek in te stellen. Uit het schoolmeesterrapport, opgemaakt in 1828 door de schoolmeester van Oostwold, blijkt de bron voor deze uitzonderlijk vroege datering. Volgens dit rapport hing toen in de kerk een klok met het opschrift 'O! rex glorie criste cvmmcc'. Blijkbaar hebben de laatste letters 'mcc' tot de datering 1200 aanleiding gegeven. Pathuis en De Visser vonden in de dertiger jaren de klok terug in de school van Meerland, ten zuiden van Oostwold. Zij troffen daar een kleine klok met een doorsnede van 49 cm met het opschrift 'o rex glorie criste veni cum pace'³. Het jaartal 1200 komt dus voort uit een verlezing. De klok wordt door Pathuis en De Visser gedateerd in de 15de eeuw. Het betreft dus zeker niet 'de oudste klok in verscheiden landen'.

De school van Meerland werd in de tachtiger jaren opgeheven; de hele buurschap heeft het lot gedeeld van het overige middeleeuwse cultuurlandschap ten noorden van Winschoten en Meerland is verwoest bij de aanleg van Blauwestad. De klok was in 1943 door de Duitse bezetter gevorderd en getransporteerd via Steenwijk, waarna het spoor doodloopt. De klok komt echter wel voor op de lijst van teruggebrachte klokken in de provincie Groningen⁴. Waar de klok zich nu bevindt, is mij nog onbekend.

Holwierde

LUIDKLOK

De oude luidklok van Holwierde van 1467 bevindt zich tegenwoordig in het Klok & Peel Museum Asten (het vroegere Nationaal Beiaard- en Natuurmuseum). Pathuis geeft een transcriptie van het randschrift dat begint met de tekst 'dns pop tatus de emeda, iuratus uibol luirt ulben takens here tidi gnae ammo to eamsvert, reneko bentna'. Voor de tekst 'here tidi gnae' geeft hij als mogelijke oplossing 'hereditarii generosae', edele eigenerfden. De merkwaardige tekst gaf aanleiding tot een nadere bestudering. Dankzij informatie van Rainer Schütte, conservator van het museum, en fraaie foto's van Jaap Pompstra konden de meeste raadsels rond het randschrift worden opgelost. De tekst blijkt na betere bestudering te luiden:

dns pop / tatus de / emeda cura / tus in hol / wirt / ylben
ta / kens heri / tiddi giua / ammo to / ramsvert reneko
bentisa /

De tekst 'bentisa' is vanwege ruimtegebrek boven de tekstband geplaatst. Tussen de verschillende tekstfragmenten

³ Fragment van het randschrift van de klok van Holwierde, 1467, met boven '[tak]ens d?eri / tiddi gwa' en onder '[ge]h[el]ten / dat kerspel'.

Foto: Jaap Pompstra.

Peter Breukink 25 jaar directeur Stichting Oude Groninger Kerken

Op 1 juni 1987 werd Peter Breukink directeur van de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK) en begon hij aan zijn dagelijkse treinreizen van Zutphen naar Groningen en weer terug. De Stichting bestond op dat moment al bijna twintig jaar en had in die periode ruim dertig kerken verworven. Er was nog één personeelslid en geen geld.

De Stichting had 25 jaar geleden haar bestaansrecht bewezen: in de samenleving bleek draagvlak, maar de toekomst was bepaald nog niet zeker. In de jaren zeventig en tachtig was al een aantal kwetsbare kerken door de SOGK overgenomen en gerestaureerd. De restauratieopvattingen ontwikkelden zich van een strak terugbrengen naar een middeleeuwse situatie tot het tonen van de verschillende ingrepen door de diverse generaties van kerkgebruikers. Ook werd helder dat restaureren weliswaar belangrijk was, maar dat toekomstig

behoud alleen gewaarborgd was door gebruik. Kortom, het fundament onder de Stichting was gelegd, het perspectief geschilderd, maar het bouwwerk moest nog wel gerealiseerd worden.

Peter Breukink heeft sinds zijn aanstelling hard aan gewerkt aan het bewerkstelligen van een zekere toekomst voor de oude kerken in Groningen. Dit bovendien – kort samengevat – vanuit de gedachte dat je moet doen waarvoor je bent opgericht, dus de samenleving informeert over je activiteiten.

4 Grafzerk te Aduard van Femmitie Switsets, 1719. Foto: R.H. Alma, Warffum.

(Popke van Emden) in de gewelfschildering uit 1463 in het koor van de kerk genoemd. Ylben Takens is ongetwijfeld identiek aan Ilben to Nansum, in 1469 wedman te Holwierde⁶, en via zijn zonen Take en Abele Ilbens stamvader van het in de 17de eeuw uitgestorven adellijke geslacht To Nansum. Amme to Ramswert wordt in 1464 in een oorkonde genoemd⁷. De (onzekere) tekst 'bentisa' is wellicht op te lossen tot 'Bentisama'. Een Reneko Bentisama is echter nog niet in andere bronnen aangetroffen.

Samenvattend stel ik de volgende lezing van het handschrift voor:

Dominus Poptatus de Emeda, curatus in Holwirt, Ylben Takens, 'deri tiddi gwa', Ammo to Ramsvvert, Reneko Bentisama[?].

De lezing van de tekst tussen aanhalingstekens vereist nog een creatieve oplossing. De hierboven aangehaald oplossing die Pathuis bood, valt alleen al af omdat hij slechts één d las, maar ook omdat het geen correct Latijn oplevert en niet aansluit op een aantal letters. De eerste gedachte zou kunnen zijn aan een verbastering van Tiddinga, ware het niet dat er geen aanwijzing is dat leden van die familie in Holwierde woonachtig zijn geweest.

Aduard

GRAFZERK, IN TWEE STUKKEN GEBROKEN

ANNO 1719 DEN 31 MAY IS
FEMMITIE SWITSE[S VROUW VAN]
WYLEN IAN POT TOT ADUART IN
DEN HEERE ONTSLAPEN ENDE IS
ALHIER NEDER GESET VERWAGTENDE
DE VERSCHYNINGE DER HEERLYCK
HEYT HARES GROOTEN GODTS ENDE
SALIGHMAKER IESU CHRISTY

Wapen: gedeeld: I. Een vaas met drie tulpen; II. een man met baard en hoed, zwaaiend boven zijn hoofd met een zwaard in zijn rechterhand.

Pathuis kende deze tekst uitsluitend uit aantekeningen van Jacob Vinhuizen⁸, die, zo blijkt nu, onvolledig en niet onnauwkeurig waren. De zerk ligt tegenwoordig op de begraafplaats te midden van 19de- en 20ste-eeuwse zerken en is daarom niet door hem opgemerkt.

zijn afbeeldingen geplaatst van tien apostelen. Het gietersmerk (een klokje) geeft aan dat zij gegoten is door Henrick Kokenbacker, de gieter die ook de klok van Zandeweer vervaardigd heeft.

De tekst is nog niet in alle opzichten probleemloos te lezen. Probleem bij opschriften van een klok is dat de letters op andere wijze tot stand komen dan in een geschreven of ingebitelde tekst. Het opschrift wordt gevormd door losse letters aan te brengen op de zogenaamde 'valse klok', die de vorm van de in brons te gieten klok weergeeft. Uit het opschrift van de klok van Holwierde blijkt dat Henrick Kokenbacker letters van enkele, iets verschillende lettertypes gebruikt heeft, waardoor de interpretatie van de letters niet in alle gevallen eenduidig is. Meer nog dan bij geschreven teksten moet de beschouwer zich afvragen wat de gieter bedoeld heeft en hoe hij met de hem ter beschikking staande middelen is omgegaan. Letters kunnen immers vervormd, gedraaid of beschadigd zijn, al of niet met opzet. Met gotische letters kan men bijvoorbeeld uit twee losse i-tjes eenvoudig een n maken. Transcribeert men in zo'n geval een n of twee i's? Met dat probleem worstelde Pathuis ook toen hij de tekst 'eamsvert' las voor 'ramsvert'. Is het een beschadigde letter r of een ten onrechte geplaatste letter e? In de klassieke papieren paleografie spelen deze vragen niet, maar wie klokopschriften interpreteert, stuit hier wel op.

Een aantal op de klok genoemde personen is uit andere bronnen bekend. Zo wordt de pastoor, Poptatus de Emeda

3 A. Pathuis en M.A. de Visser, *Beredeneerde lijst van torenklokken in de Provincie Groningen vóór de vordering door de bezettende macht in 1942 en van de klokkenafgietsels in het Museum van Oudheden voor de Provincie en Stad Groningen* (Groningen 1945) 49.

4 Vriendelijke mededeling van Wim Smit, medewerker van het Klokkengieterijmuseum te Heiligerlee.

5 A. Pathuis, *Groninger gedenkwadigheden* (Assen/Amsterdam 1977) (hierna te noemen: *GDW*), nr. 1204.

6 Groninger Archieven, Stukken behorend tot het Stadsarchief Groningen 1594-1815 (meest afschriften), inv.nr. 1469a (<http://www.cartago.nl/oorkonde/vsg1469a>).

7 Groninger Archieven, H.A. Farmsum, inv.nr. 0677, reg. 135 (<http://www.cartago.nl/oorkonde/haf135>).

8 *GDW*, nr. 581.

